

«KOROĞLU» DASTANININ

ƏLİ KAMALİ

ARXİVİNDEKİ

VARIANTLARI

Tehranda vəkil işləyən Əli Kamalının (1944-1996) 1991-ci ildə qonağı oldum. Ofisin bir tərəfindən yüzə yaxın qovluq vardı. Bunlar ofisdəki məhkəmə üçün hazırlanan yaşıl rəngli qovluqlardan fərqlənirdi. Müştərilərinin məhkəmə işləri ilə bağlı qovluqlar rəfə dikinə yiğilmiş və arxalarındaki ağ kağızda nömrələr yazılmışdı. Ağ rəngli kağızdan hazırlanmış qovluqlar isə ayrıca bir rəfdə üst-üstə qalanmışdı.

Biz ədəbiyyatdan, folkloran, tarixdən söhbət gedəndə Əli Kamali əl atıb üst-üstə qalanmış qovluqlardan birini götürər açaraq oradakı vərəqlərə baxar və ya fikrinin doğruluğunu isbatlamaq üçün oradan parçalar oxuyardı. Qovluqların bir neçəsində XVIII-XIX yüzillərdə yaşamış Tilimxanın şeirləri, şeirlərin makina yazıları və xəttatların səliqə ilə köçürdükləri mətinlər idi. O,

bu qovluqlara daha çox önem verir və onlara tez-tez müraciət edirdi. Ciddi-cəhdələ Tilimxan divanını çapa hazırlayırdı. Divana geniş izahlar və sözlük də yazdığını söyləyirdi.

Qovluqların bir necəsində də «Koroğlu» dastanının əlyazmalar, çap üçün hazırladığı mətinlər, maqnitofon lentinə yazılmış kasetlər vardı.

Əli Kamali ilə səhbət edərkən qovluqlardakı materialların bəzilərinin surətini çıxarıb mənə verirdi ki, Azərbaycan mətbuatında çap etdirim və ya məqalələrimdə istifadə edim. Mən də onun arzularını yerinə yetirməyə çalışırdım. Həmin illərdə mətbuatda Tilimxanın bir neçə şerini çap etdirməklə haqqında bilgi də vermişdim.

Onun verdiyi materiallar mənim üçün çox önemli olsa da çap etdirməyə o qədər də səy göstərmirdim. Düşünürdüm ki, Əli Kamalinin zəhmətinin bəhrəsi olan bu materialları özü çap etdirər. Buna maddi imkanı da vardı, böyük həvəsi də. Topladığı materialları çap etdirmək üçün Azərbaycan türkçəsinin yazı qaydalarını özündən yaxşı bilənlərdən, Tehranda yaşayan gənclərin gücündən istifadə edirdi.

1996-cı ilin avqustun 31-də qəfil ölüm Əli Kamalini yaxaladı. Dəfnində iştirak edə bilməsək də bir qrup ziyanlı ilə birlikdə qırxında iştirak etmək üçün Tehrana və doğulduğu Bəndəmir kəndinə də getdik¹.

Əli Kamalinin yasından geri döndükdən sonra mənə vermiş olduğu folklor nümunələrini Azərbaycan MEA Folklor İnstytutunun arxivinə vermək istədim. Arzu edirdim ki, folklorşunaslarımız həmin materiallardan araşdırılmalarında istifadə etsinlər.

AMEA Folklor İnstytutun direktoru, f.e.d. Hüseyn İsmayılov Əli Kamalini Azərbaycan Respublikasında daha yaxşı tanıtmaq üçün bir kitabça hazırlamağı tapşırırdı və “Koroğlu”

¹ Şamil Əli. Əli Kamali Tehranda və Bakıda. “Tanıdigım insanlar” kitabı, Birinci kitab, “Sumqayıt” nəşriyyatı, Bakı, 2000, səh. 110.

dastanının Əli Kamali arxivindəki nüsxələri mövzusunu iş planımı daxil etdi. Beləliklə, beş ilə yaxın bu materiallar üzərində işlədim.

Əli Kamali peşəkar folklorçu deyildi. Ətrafindakı dar düşüncəlilərin «Türklərin ədəbiyyat və folkloru yoxdur. Bu dildə gözəl bədii nümunələr yaratmaq olmaz!» dedi-qoduları onu doğulub boy-a-başa çatdığı bölgənin ədəbi nümunələrini toplamağa təhrik etmişdir. Sanki zəngin bir xəzinə ilə rastlaşdığını görən gənc hüquqşunas sonralar dairəni genişləndirmiş İranın güneyində və doğusunda yaşayan türklərdən də folklor nümunələri toplamağa başlamışdı. İranda islam inqilabından sonra türkçə qəzet və jurnalların nəşri, xüsusən də “Varlıq” jurnalı onu bu sahədə ardıcıl isləməyə həvəsləndirmişdir. Həmişə səmimi etiraf edirdi ki xarici ölkədə hüquq təhsili almış və doktorluq dissertasiyasını müdafiə edərək İrana qayıtmış Həmid Nütkünün ədəbiyyatımız, dilimiz, tariximiz haqqında məqalələri ona ana dilini dərindən öyrənməyə güclü təkan göstərmüşdi. “Varlıq” jurnalı Əli Kamalinin ömür yolunu dəyişmişdi.

Beləliklə, Savə, Həmadan, Qəzvin, Xorasan, Şiraz və b. bölgələrdən XVII-XX yüzillərdə yaşamış şairlərin, aşıqların heç yerdə çap olunmamış şeirlərini, dastanlar, nağıllar, bayatılar, atalar sözləri və s. toplamağa başlamışdır. Özü gedə bilmədiyi yerlərə başqalarını göndərmiş, onların məsrəflərini ödəmiş, söyləyicilərə də həvəsləndirmək üçün müəyyən məbləğdə pul vermişdir². Bunu Aşıq Əliəkbərin “Koroğlu” dastanını lentə söyləyərkən işlətdiyi yarı zarafat, yarı giley dolu ifadədən də aydın görmək olur.

Topladığını araşdırmağa səy göstərən, «Varlıq» jurnalına 20-dək məqalə yazan, bir kitab çap etdirən Əli Kamali nə yaziq ki, uzun illər üzərində işlədiyi və nəşrə hazırladığı «Tilimxan divanı»nın, «Dastanlar»ın işıq üzü görməsinə nail ola bilməmişdir³.

Sağlığında Əli Kamalinin topladığı materiallar və elmi fəaliyyəti Azərbaycanda, Türkiyədə, İranda, İsveçdə yaşayan ziyalıların və elm adamlarının da diqqətini özünə çəkmiş, haqqında

² Məmmədxani Hüseyin. Rəhmətlik Əli Kamali.(Əlyazma hüququnda) Tehran, 1993, səh.12, .Güneyli Məmmədxani Hüseyin. Ustad Əli Kamali əbədiyyətə qovuşdu. «Ümidi Zəncan» qəzeti, 1375-ci il, 21 şəhriyər(11 sentyabr 1996), 1375-ci il, 28 şəhriyər(18 sentyabr 1996)

³Şamilov Əli. Bakıya bir də dönməyinə əcəl aman vermədi. “Müxalifət” qəzeti, 1996, 21 avqust, №63 (463), s.8.

məqalələr yazmışdır. Lakin onun topladığı materialların nəşri çox ləng gedirdi. Səbəbi də Ə. Kamalinin bu işlə davamlı məşgul ola bilməməyi idi. Kitablar çap etdirmək və ailəsini dolandırmaq üçün vaxtının çoxunu vəkillyə həsr edir, insanların haqqını qoruyurdu.

Ölümündən sonra isə onun arxivini araşdırıcıların üzünə bağlandı.

Ə. Kamalinin doğulub boy-a-başa çatdığı bölgə Mərkəzi İranda yerləşsə də daha çox Savə şəhərinin adı ilə tanınır. XX yüzilin başlangıcında burada soykökü Xələc, Əfşar və Şahsevən tayfalarına bağlı türklərin 800-ə yaxın kəndi olmuşdu. Yüzilliyin sonlarına yaxın isə hökumətin yeritdiyi siyaset və şəhərləşmə nəticəsində kəndlərin sayı 450-yə enmişdi⁴. Ə.Kamali folklor materiallarının çoxunu da məhz bu kəndlərdən toplamışdı.

Şahsevənlər deyəndə öncə nəzərimizə Azərbaycan Respublikasında və İran İslam respublikasının Savalan dağı ətrafında toplu yaşayan Şahsevənlər gəlir. Lakin İran İslam Respublikasının ayr-ayrı bölgələrində də Şahsevənlərin yaşadığını unutmamalıyıq. Şahsevənlərin hamisinin soykökü eyni tayfalara dayanır. Səfəvi hökməarı I Şah Abbasın (1587-1629) siyasi məqsədlərlə formalaşdırıldığı Şahsevən elləri ayrı-ayrı tayfalardan ibarətdir. Belə ki, Azərbaycanda Şahsevən eli dursunxocalılar, məstalibəylilər, zərcərdlilər, quzatlılar, inanlılar, rzabəylilər, poladbəylilər, talişmikayıllılar, novruzbəylilər, qocabəylilər və b. tayfa, tırə və qoldan ibarətdirsə,⁵ Savə bölgəsində yaşayan Şahsevən eli əfşar, xələc, bayat, qaraqoyunlu, dögər, Mosul, bozçalu, əlqutlu, lək, aruxlu, inanlı, satlı, çələbi, sulduz, qarluq və b. tayfa və tırələrdən formalaşıb⁶.

400 ilə yaxın bölgənin əsas gücü olan, elat həyatı yaşayaraq-yayda yaylağa, qışda qışlağa köçən Şahsevənlərin tayfa qanunları XX yüzillikdən zəifləməyə başlayır və İkinci Dünya Savaşından sonra tədricən oturaq həyata keçirlər.

⁴ Kamali Əli. Qara bulutdan çıxan ay-Tilimxan. «Varlıq» jurnalı (Tehran), 1981, sayı 25, səh.51, Kemali Ali. Save türklərinin böyük şairi: Tilimhan-1, 2(Kara bulutdan çıxan ay). Aktaran nəşrə hazırlayan: Yavuz Akpınar. Kardaş adabiyyatlar (Erzurum), 1997, sayı 38, 39, səh.9-17, 26-29.

⁵ ASE. X cild, «ASE» nəşriyyatı, Bakı, 1987, s.478

⁶ Kamali Əli. Qara bulutdan çıxan ay-Tilimxan. «Varlıq» jurnalı (Tehran), 1981, sayı 25, s.53

Qafqaz Rusiya tərəfindən işgal ediləndən sonra Azərbaycanın quzeyi ilə güneyi arasında əlaqələr zəifləsə də, tam kəsilməmişdi. Amma Xorasan, Şiraz, Savə ətrafında yaşayan türklərlə əlaqələr, demək olar ki, tamamilə kəsilmişdi. Həmin bölgələrdə yaşayan qacarların, qaşqayların, şahsevənlərin, əfşarların, xələclərin və b. tayfaların dialektləri, folkloru, adət-ənənələri layiqincə öyrənilib, təhlil edilməmişdi.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra da əlaqələrimiz lazımı səviyyədə qura bilmədik. Hələ də araşdırıcılarımız həmin bölgələrə ekspedisiyaya gedib materiallar toplaya bilmirlər. Buna görə də Əli Kamalinin topladığı materiallardan yararlanmaq olduqca önemlidir.

Əli Kamalinin də arxivini gördüğüm «Koroğlu» dastanının materiallarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Qara mürəkkəblə, səliqəli xətlə A-4 formatlı kağıza yazılmış, üzərində işlənmiş bir mətn. Mətnin ilk iki səhifəsi əlyazmanın pasportu rolunu oynayır. Birinci səhifənin başında «tarix 12.4.1353» (miladi 3 iyul 1974-Ə.S.) yazılıb. Ardınca nəzmlə yazılmış 14 misrada dastanın yazıya alınma səbəbi və şəraiti təsvir edilir.

Yazacağam mən bu hekayəti bu gün qardaşuma,

İki ildür ki, salub dörd dəfə minnət başuma.

Əhd edüb üç gecədə vəxtimi dutdum özüm,

Yazmışam, var bu kitab içrə nə həngamə sözüm –

misraları ilə başlayan nəzm bitdikdən sonra nəsrlə yazır: «Ay dastanum oxuyan və talib olan din qardaşlarum! «Koroğlu» dastanı 12 məclisdir. Hər məclisi bir dastan, eşidməli hekayətlər var. 11 dastanunuyazmışam. on ikiminci cildi ta kunun yazılmamışdı. Bu tarixdən onı yazaram».

Buradan aydın olur ki, «dustu-əzizəm, ağeyi Qulamhəsən fərzənde Məhəmmədhəsən, sakene Musaxani Bulağı» deyə tanıdlan şəxsin sıfarişi ilə yazılmış “Koroğlu” dastanının bu qolunu üç gecəyə yazdığını və «bu hekayət ta kunun heç aşiq bilməyüb» qeydi var.

Bu qeydlərlə yanaşı katib özünü nəzm parçasında «taniyullar məni, aləmdə cəhan əncüməni», nəsrlə isə İslam Əfşar Xələci kimi təqdim edib. Sonda «tarix 29.8.1354» (miladi 20 noyabr 1975-ci il-Ə.Ş) qeydini qoyub. Sonda isə “İslam Əfşar. Fitarixe 9.8.1354” yazılıb.

Əlyazmadakı şeirlərdən ikisində Əfşarın adı aşağıdakı kimi hallanır:

Sözlərümi Əfşar çəkər aşarə,

Oxuyanlar şerii-qəzəl diyəllər.

* * *

Əşarı yazulur Əfşar zəmani,

Oxu sən xəttü-inşani, Koroğlı.

Əfşar bu dastanı heç bir aşiq bilmədiyini yazsa da, ona inamsız yanaşmamaq olmur. Belə ki, özünün yazdığı qoldakı aşağıdakı bəndlər var.

Koroğlı yetişüb bu saət cana,

Vurun çapun dəlilərim, hər yana,

Desün Abbas bu sözləri yazana,

Ondan bircə xəbər alun gətürün.

* * *

Mənəm həqiqət aşığı,

Məclislərin yaraşığı,

Abbasun qəlbi, işığı,

Dua oxur səhər sənə.

“Desün Abbas bu sözləri yazana” və “Abbasun qəlbi, işiği” misraları açıq-aydın dastanı Aşıq Abbasın söylədiyi və hətta misralar arasında özünü də tanıdığıdır.

«Koroğlinun Türkmen səfəri» qolunun katibi yazar: «Qərar budur, dastan əvvəldən ta axıracək yazulsun. Çün Aşıq Cunun Çamlıbeldən qəhr edüb getmişdi və Türkmen vilayətinə və onun dastanun yazmuşam. Aşıq Abbas nəvarə salub». Bunlar da əsas verir ki, Əfşarın Aşıq Abbasın ya özündən, ya da ləntə yazdırıldıqlarından yararlanaraq bu qolu qələmə aldığıni söyləyək. Cox təəssüf ki, «aləmdə cəhan əncüməni» olan İ.Ə.Xələcini nə biz tapa bildik, nə də Əli Kamali ilə birgə işləyənlər.

«Koroğlinun Türkmen səfəri» qolunun başlangıcındaki katib qeydində mətninə nə vaxt, harada, kimdən topladığını və kim tərəfindən yazıya aldığı haqqında bir bilgi yoxdur. «Koroğlinun Türkmen səfəri ki, on birminci dastandur, dübarə yazaram» qeydindən belə anlaşılır ki, 10 qol yazılıbmış. İndi isə 11-ci qol yazılır. “Dübarə yazaram» ifadəsində isə anlaya bilmədik dastanı yazıya alan 11 qolun hamısını dübarə-ikinci dəfə yazıb, yoxsa yalnız 11-ci qolu ikinci dəfə yazıb. Bu mətn Əfşarın yazıya aldığıyla dil-üslub baxımından yaxın olsa da, mövzuca bir-birindən fərqlənir.

«Dastani Koroğlu və Nigar xanım» əlyazması «Eşidənləri və ağayı Kəmalinin saluğuna» qeydilə bitir. Buradan aydın olur ki, Əli Kamalinin sıfarişilə yazılıb. Amma nə vaxt, harada, kimdən topladığını və kim tərəfindən yazıldığına dair hiç bir bilgi yoxdur.

2. «Koroğlu» dastanının bir neçə qolu da düz xətli məktəbli dəftərinə qara mürəkkəblə, səliqəli şəkildə yazılıb. Savə ətrafında yaşayan türklərin ləhcəsində yazıldığından və üzərində düzəlişlər edildiyindən çətin oxunur. Əlyazmadakı «Dastan-i Koroğlu və Nigar xanım», «Eyvazın durna gətirməyə getməsi», «Koroğlunun Şilat səfəri» məclisləri - qolları tam, «Koroğlunun Sərdar paşa dastanı» isə yarımcıqdır. Nə vaxt, harada, kimdən toplandığına və kimin yazıya aldığına dair heç bir qeyd yoxdur.

3. 20-30 il əvvəllər qələmə alınmış 18 səhifəlik bir qarışiq əlyazmanın sonunda Əleyi xan Qasimi qeydi var.

Bundan başqa 20 səhifəlik «Koroğlunun.....qurtarmaq dastanı», 24 səhifəlik «Dastanı Eyvaz ki, istir gedəkuhuna», 43 səhifəlik «Eyvazın durna gətirməgə getməsi», 35 səhifəlik «Koroğlunun Eyvazı götürmək dastanı», 30 səhifəlik «Koroğlu Aşıq Cünundan Eyvaz xanın.....», 17 səhifəlik «Koroğlunun Şilad şəhərindəki....», 17 səhifəlik «Koroğlundan şerlər», 2 səhifə «Koroğlunun İstanbul səfəri», 12 səhifə başlıqsız əlyazmalarda tarixə və yazıya alanın adına, soyadına rast gəlmədik.

4. A-4 formatlı kağıza, qara mürəkkəblə, səliqəli xətlə köçürülmüş, hər biri 25 səhifə «Koroğlunun Türkmen səfəri» və «Aşıq Cünunun Çəmlibeldən qaçması» qolları yazılmış və sonda «Söyləyən: Əfşar» qeydi verilmişdi. Bu qeyddən belə anlaşılırdı ki, Əfşar söyləyib, kimsə yazıya alıb. Mətnin dili bugünkü yazılı ədəbi dilimizə çox yaxındır. Bu da mətnin Əfşardan yazıya alındığına şübhə doğurur.

Hüseyin Məmmədxani Güneylinin Ə.Kamali ilə birgə işlədiyindən xəbərdardım. Ona görə də 2003-cü il yanvarın 9-11-də Bakıda keçirilən «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» folklor konfransına gəlmış H.M.Güneyliyə məndə olan əlyazmaları göstərdim. Səliqəli xətlə köçürülmüş əlyazmaların onun olduğunu, 1990-1995-ci illərdə Ə.Kamalinin tapşırığıyla çap üçün hazırladığını söylədi. Redaktə zamanı ədəbi dil normalarını əsas götürdüyüünü, mətnlərin dil-üslubunu qorumağını bildirdi.

Əli Kamalinin arxivində gördiyümüz əlyazmaların bizdə surəti olmayanları da var. Onların da söyləyicidən qələmə alındığını, yoxsa hər hansı bir əlyazmadan köçürüldüyüünü müəyyənləşdirə bilmədik.

5.Hər biri bir saatlıq 7 kasetə «Koroğlu» dastanının qolları söylənilib. 4 qolun hər biri bir kasetə yerləşdirilib. Kasetlər köçürülrəkən başlanğıcında və sonunda səs qırıqlığı yaranıb. Bu hala kasetin bəzi yerlərində də rast gəlinir. Söyləyənin kimliyi kasetlərdən bilinmir.

Dolaşıqlıqlara aydınlıq gətirmək üçün söyləyici ilə görüşmək lazım idi. Onu tapmaq isə o qədər də asan olmadı. Uzun illər soraqladıqdan sonra H. M. Güneyli söyləyicinin Aşıq Əliəkbər olduğunu yazdı. Tehranda 2004-ci il dekabrında keçirilən simpozyuma gedərkən Aşıq Əliəkbərlə

də görüşməyi planlaşdırırdım. Dekabrın 31-də ədəbiyyatımızın və dilimizin vurğunlarından H.M.Güneyli, Dərviş Bəhrəvan İnallı, Əskər Yaşılı və Aşıq Əhədlə birlikdə hazırda Kərəc yaxınlığındakı Səidabad kəndində yaşayan aşıqla görüşdük. Aşıq Əliəkbər Qurbanının çalıb oxumasını, danışığını lentə almaq üçün özümüzlə kamera və diktofon da götürmüştük. Yaxşı ki, «Koroğlu» dastanının lentdən kağıza köçürdüyümüz mətn və aşığın Əli Kamali üçün söylədiyi lentlər də yanımızda idi.

Lentdən kağıza köçürdüyümüz mətndəki pərakəndəliyi və anlaşılmazlığı aradan qaldırmaq üçün Aşıq Əliəkbərə müraciət etdik. Bizi mehriban və qonaqpərvər qarşlayan aşiq yazıya aldığımız mətnləri eşidəndə yad-yad üzümüzə baxırdı. Sanki bu mətnlərdən onun heç xəbəri yoxmuş. Aşıq Əliəkbər dastanı yazıya aldığımız kimi söyləmədiyini bildirdi. Lentləri səsləndirmək zorunda qaldıq. Aşıq heyrətləndi. Səmimi etiraf etdi ki, 1986-1988-ci illərdə söylədiklərini unudub.

Biz ondan lentə qulaq asarkən anlaya bilmədiyimiz və fikir dolaşıqlığı olan parçaları yenidən söyləməsini xahiş etdik. Aşıq lentdəkindən nisbətən fərqli bir variant danışmağa başladı. Onun söylədiklərini yenidən lentə köçürsəydik yazıya köçürüb, çapa hazırladığımızdan fərqli bir variant yaranacaqdı. Buna isə aşığın həvəsi və vaxtı yox idi.

Aşığın yardımı ilə kağıza köçürdüyümüz mətndəki pərakəndəliyi və anlaşılmazlığı aradan qaldıra bilməyəcəyimizi gördük. Odur ki, dastanı kimdən öyrəndiyini, məhəlli sözlərin mənasını xəbər aldıq və bəzi parçaları təkrar söyləməyi xahiş etdik. Aşıq Əliəkbər Qurbani ustadının Savənin Səngək Mərəğeyi kəndindən (Tilimxan da bu kənddə doğulub) Aşıq Əbülqasım olduğunu və ondan 20-ci yüzulin 50-ci illərində 18 dastan öyrəndiyini söylədi.

Aşıq Əliəkbərdən «Koroğlu qarı ilə harada görüşüb?»- deyə soruşduq. Əlyazmalardakı mətnlərdə- “Dastanı Koroğlu və Nigar xanım”da və «Koroğlunun Türkmen səfəri»ndə Koroğlunun qarı ilə görüşdüyü yazılıb. Siz isə «Bu Koroğlunun Dəmirçioğlu səfəriydi ki ərz elədim» qolunu danışarkən Koroğlunun qarı ilə görüşdüyünü söyləyirsiniz» - deyə xəbər aldıqda gülümsəyərək dedi ki, orada elə bir yanlışlıq yoxdur. Koroğlunun qarı ilə, çərçi ilə görüşləri və

ona bənzər ikinci dərəcəli süjetlərin hansı qolda söylənməsi məclisdəkilərdən, vaxtdan və aşığın ovqatından asılıdır. Məclis iki gün davam edəcəksə aşiq da «Koroğlunun durna səfərinin dastanı payama çatır»ı başlayıbsa ona Koroğlunun qarı ilə, çərçiyələ görüşməsini və ya əlavə bəzəklər verməyə imkanı olmur. Dastanın kiçik qollarını danışdıqda isə vaxtı doldurmaq üçün belə əlavə edirik.

Məclisdə əyləşənlər yaşlı, oturuşmuş adamlar olanda da, kənddə tək yaşayan el ağbirçəyi olanda da onun xətrinə dəyər deyə qarı ilə görüşməsini danışmırıq. Aşığın özünün ovqatı ciddi olanda da Allahdan, peyğəmbərdən, igidlilikdən, düzlükdən, doğruluqdan oxumaqla vaxtı doldurur, şən əhvalda olduqda isə o cür gülüş doğuran parçalara üstünlük verir.

Məclisdə kimlərin əyləşdiyinə də aşıqlar çox önəm verirlər. Koroğlu və onun dəlilərinin adını dəyişməsək də, düşmənlərinin adı məclisdəki nüfuzlu bir şəxsin adıyla eyni olduqda ona hörmət əlaməti olaraq dəyişir, əsasən də həmqafiyə başqa bir adı çəkirik. Bəzən ələmət-oxuduğum vaxt məclisə Cəfər adlı bir nüfuzlu şəxs daxil olduğunu piçiltiyələ mənə çatdırıblarsa, ondan sonra Cəfəri Səfərlə əvəzləmişəm.

Ayrı-ayrı məclislərdə dastan danışarkən adlarda bu cür dəyişikliyə rast gəlsən, bil ki, məclisdə əyləşən nüfuz sahiblərini adıyla bağlıdır.

Aşiq Əliəkbərin dediklərini bütün variantlara tətbiq etmək olmur. Belə ki, istər onun danışlığı «Bu da Eyvazın durna səfərinin dastanı ki, payama çatır» qolunda, istərsə əlyazmadakı «Eyvazın durna gətirməyə getməsi» qolunda söhbət Hasan paşadan getdiyi halda, birdən mövzu dəyişir. Dəliləri meydanda asmağa gətirəndə Koroğlu:

Sənə deyim Cəfər paşa,

Mustafaxan yoldadı.

Və ya

Sənə deyim Cəfər paşa,

Bu meydan yaxçı meydandı. –

deyə oxuyur.

Əlyazmadakı «Bu dastan Aşıq Cünun qaçmağı dastanıdı»ında da Yumuş Əhməd deyir: «Qaz və ördək bu mahalda tapulmaz. Ərzurumda Cəfər paşanun göllü bağunda ola. Ora da gidmaq müşküldür. Çox çətin dağlar qabaqda var. Xətərli yolları vardur və bir də Cəfər paşa bir qudrətli paşadur.

Koroğlu gəlüb dəliləri çağurub dedi:

– Kim gidə bilür Ərzurumdan Cəfər paşanun bağundan qaz və ördək gətürə?»

Burada da şeirlər Cəfər paşaya müraciətlə söylənilir. Sonda yenə də Hasan paşadan söhbət gedir.

«Dastanı Koroğlu və Nigar» da Nigar xanım Çənlibelə çatanda onu qarşılıyan dəlilər arasında Eyvazı nişan verməsini Koroğludan xahiş edir. Buradan belə aydın olur ki, Nigar xanım Eyvazın şan-şöhrətindən xəbərdardır. Əksər variantlarda isə övladı olmadığına görə Koroğlu gedib Eyvazı gətirir və Nigar da onu oğulluğa götürür. Belə fərqliliklərə ayrı-ayrı aşıqların söylədiklərində deyil, bir aşığın söylədiyi ayrı-ayrı qollarda da rast gəlinir.

Aşıq Əliəkbər Həmzənin Qıratı aparmasından sonra Koroğlunun narahatlığını təsvir edəndə Nigar xanımın dilindən deyir: «Bolu Sərdar, Koroğlu çox narahatdı. Bu sözdərinən əslən giriftarlıq tügən elir, beləsi. Yiğilin bunun ürəgin alın. Qırat əlinnən gedif, divana olacaqdı». Aşıq «dəlilirin başı», sərdar kimi tanıtdığı Bolu Sərdar haqqında «Bu da Eyvazın durna səfərinin dastanıydı ki, payama çatır» qolunu danışarkan ikibaşlı danışır. Durna ovuna Eyvazla birlikdə Dəmirçioğlunun, İsballının, Bolu Sərdarın getdiyini söyləyən aşiq Bolu Sərdarın iki tərəfə işlədiyini sözərəsi qeyd etməklə qalmır, sonda Eyvazın dilindən deyir:

Bolu Sərdar burdan qaçup,

Başımıza bəla açup.

«Bu dastan da Koroğlunun Bolu Sərdarı axtarmağıdı» qolunda isə Koroğlunun dəlilərə Bolu Sərdarı axtarış tapmalarını əmr edəndə Dəmirçioğlu və dəlilərin bir çoxu onu tanımadıqlarını deyirlər. Koroğlu Bolu Sərdarı axtarmağa gedəndə İstanbulda qarşılaşırlar. Koroğlu onu tanışa

da Bolu Sərdar Koroğlunu oxşadır. Amma tam yəqinliklə Koroğlu olduğunu deyə bilmir. Bolu Sərdar Çəmlibələ hücum etməyə qoşun toplayanda Eyvazla Dəmirçioğlu onun dəstəsinə qoşulur. Bolu Sərdar isə onların Koroğlu dəlilərindən olduğunu tanımır.

Uzun illərlə apardığımız müşahidələrdən və Aşıq Əliəkbərin səhbətlərindən bu qənaətə gəlmışik ki, aşıqlar dastanın əsas süjetini yadda saxlayır, ikinci dərəcəli detallardan isə məclisin və özünün əhval-ruhiyyəsinə uyğun olaraq istifadə edirlər. İkinci dərəcəli surətlərin adlarını hansı qola münasib bilirlərsə, orada da işlədirlər.

Çapa hazırladığımız variantda:

Səfər oldu Dağıstanə,

Mənimnən gedən gəlsin,

Namərd meydana girməsin,

Mərd badəsin içən gəlsin.

- kimi şeir parçalarına, eləcə də Türkmənistan ifadəsinə dəfələrlə rast gəlinir. «Koroğlu» dastanının Paris və Təbriz nüsxələrilə müqayisəli təhlil onu göstərir ki, istər Dağıstan, istərsə Türkmənistan bugünkü inzibati ərazi vahidləri anlamında deyil, dağlıq yer, türkmənlər yaşayan yer anlamında işlədir. Bunu bilməyən Aşıq Əliəkbər dastanı danışarkən Türkmənlərdən səhbət açanda onu Türkmənistanla uyğunlaşdırmağa çalışaraq, «Türkmənsəhra» ifadələrini işlədir. Nəşrə hazırladığımız variantlarda Eyvazın Qaşqay türkmənlərindən olduğu özünü qabarıq bürüzə verir.

1.Aşıq Əliəkbərin lətə söylədiyi qollar bunlardır: «Bu Koroğlunun Çəmlibələ gəlməgidi və Ərəp Reyhanı görməgidi», «Bu da Koroğlunun dəgirmanda Qıratı Həmzəyə verməgi və onu geri almayıdır», «Bu Koroğlunun Nigar səfəriydi ki, dastanı Nigarı getdi gətirə», «Bu da Koroğlunun Eyvaz dastanıydı ki, getdi Eyvazı gətirdi», «Bu Koroğlunun Dəmirçioğlu səfəriydi ki, ərz elədim», «Bu da Eyvazın durna səfərinin dastanıydı ki, payama çatı», «Bu da Eyvazın Türkmənə getməgidi və ata, anasını toyuna dəvət etməgidi», «Bu dastan da Koroğlunun Bolu

Sərdarı axtarmağıdı»

Qolların adlandırılması «Kitabi-Dədə Qorqud»un boyalarının adını, M.Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemasının fəsillərinin başlıqlarını və b. orta əsr qaynaqlarını yada salır. Məzmunca da bir oxşarlıq var. Belə ki, «Dədə Qorqud» boylarında olduğu kimi, Aşıq Əliəkbər də bir neçə qolun sonunda dastanın adını çəkir. Aşığın söylədiyi qolların heç birində Aşıq Cünun adı çəkilmir. Bunu diqqətsizlik kimi qiymətləndirmək olmaz. Çünkü söyləyici bir neçə dəfə kitabda Aşıq Cünunun adı olduğunu, lakin yaşadığı bölgədə yayılmış «Koroğlu» dastanlarında belə bir adın olmadığını söyləyir.

İranda «Koroğlu» dastanının bir neçə nəşri olsa da, Aşıq Əliəkbərin Qulamhüseyn Sədri Əfşarın 1347-ci ildə (miladi 1968) Tehrandakı İbn Sina nəşriyyatında çap etdirdiyi kitabla tanış olduqlarını öyrəndik. Bu da Hümmət Əlizadənin Bakıda 1941-ci ildə Azərnəşrdə çap olunmuş kitabı əsasında çapa hazırlanıb.

Lakin İslam Əfşar Xələcin yazıya aldığı qollarda Aşıq Cünun hadisələrdə fəal iştirak edir, şeirlər söyləyir, çalıb oxuyur. İ.Ə.Xələci öz şeirlərini də yazıya aldığı qolda verir və başqa bir qeydində bunu aşıqların da oxuduğunu söyləyir. Bu da onu göstərir ki, bölgədə hələ də «Koroğlu» dastanının qolları formalaşmaqdadır. Aşıqlar və el şairləri mövzu ilə bağlı şeirlərini dastana əlavə edə bilirlər.

Aşıq Əliəkbər Koroğlunun İrana gəlmədiyini bir neçə dəfə vurğulayır. Onun Ərzurum ətrafında yaşadığını və Osmanlıya səfər etdiyini söyləyir. «Bu da Koroğlunun Eyvaz dastanıydı ki, getdi Eyvazı gətirdi» qolunu danışanda Türkmənsəhradan söz açır. Ərzurum ətrafında yaşayan Koroğlu İrandan keçmədən Türkmənsəhraya gedə bilməzdi. Bu da onu bir daha göstərir ki, aşığın söylədiyi və əlyazmalardakı variantlarda Türkmenistan, Türkmenşəhra, Təkə Türkmen məlum bir coğrafi məkan deyil, ümumiyyətlə turkmənlərin yaşadığı yer anlamındadır.

2.İstər Aşıq Əliəkbərin söylədiyi, istərsə də əlyazmalardakı variantlarda Yumuş Əhməd, Qulu bəy kimi maraqlı obrazlar var. Koroğlu Nigar xanımı gətirərkən yolda Qulu bəyin ox atmasına heyran olur. Onu zorla atasından ala bilməyəcəyini gördükdə Nigar xanım işə qarışır. Atasını,

anasını dilə tutaraq Qulu bəyi özünə qardaş kimi Çənlibelə gətirir. Yumuş Əhməd və Qulu bəyin adıyla bağlı ayrıca qollar olmasa da, onlar əksər qollarda ən fəal iştirakçılarıdır.

Koroğlu dəlilərindən bəzilərinin adının sonuna balı sözü əlavə edilir. İsabalı, Eyvazbali, Əhmədbalı və b. Görünür, balı sözünün də xüsusi bir anlamı, mənası var.

3.Bir qolda Çənlibeldə olduğu, hadisələrdə fəal iştirak etdiyi göstərilən dəli başqa bir qolda hələ Çənlibelə gəlməmiş təsvir edilir. Məs: İsabalı Nigar xanımın xidmətçisi kimi onun məktubunu Çənlibeldə Koroğluya gətirir. Başqa variantda Nigar xanımı gətirməyə gedəndə Koroğlu Çənlibeldə nizam-intizamı qorumağı İsabaliya həvalə edir.

4.Bölgədə aşıqlar əsasən çögür çalırlar. Onlar saz sözünü əsasən musiqi aləti anlamında işlədilər. Onlar çöür, çöqür, çögür kimi tələffüz etdikləri musiqi alətinə tək-tək hallarda saz da deyirlər. Ehtimal ki, Əfrasiyab Bədəlbəylinin «Musiqi lüğəti» kitabında yazdığı: «çoqor-beş simli qədim Azərbaycan musiqi aləti»⁷ izahı da çögürə aiddir.

Azərbaycanda geniş yayılmış qoltuq sazdan azacıq böyük olan çögürün qolu nisbətən uzun, sinə taxtası isə bizdə olduğu kimi nisbətən qabarıq yox, düzdür. Əsasən səkkiz simlidir.

5.Bölgənin aşıqları bizlərdə olduğu kimi, sazin kökünü tez-tez dəyişmirlər. Havaların əksəriyyətini şur kökü üstündə oxuduqlarından ritmi dəyişməklə effekt yaradırlar. Buna görə də dastanda şeirlərin əksəriyyəti gəraylıdır, qoşmaya az-az rast gəlinir. Divani, müxəmməs, təcnis və b. şeir növlərinə isə demək olar ki, rast gəlinmir.

6.Aşıq misralardakı heca fərqini musiqinin ahəngilə tənzimləyir. Buna görə də bəzi misralar özündən əvvəl və ya sonra gələndən nəinki bir-iki heca, bəzən dörd-beş heca fərqli olur.

Çapa hazırladığımız mətnlərdə Koroğlunun nəslili və qohumları ilə bağlı maraqlı faktlar var. Belə ki, «Dastan-ı Koroğlu və Nigar xanım» qolunda evində qonaq qaldığı qarşı Koroğlunu hədələyəndə deyir:

Yedigün boynuna almaz,

Heş kim belə qılıc çalmaz,

⁷ Bədəlbəyli Əfrasiyab. Musiqi lüğəti. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1969, səh.79.

Əmisi Şabannan qalmaz,

Bir utanmaz vardur üzü.

Zörə deyər baxsın süzə,

Əbəs qonax oldu bizə,

Dədəsi miləxor Mirzə,

Qırat üssə çıxdı gözü.

«Koroğlunun Türkmen səfəri» qolunda da deyilir:

Yalan sözündən utanmaz,

Yedigün boynuna almaz,

Əmisi Şəbannan qalmaz,

Heş yoxdur utanın üzü.

Mən qurbanam ala gözə,

Xəşm eyləyüb baxdı bizə,

Atasıdır Xacə Mirzə,

Qırat üstə çıxdı gözü.

Koroğlidur, Roşən xanay,

Mənim bu cismimə canay,

Qeys qızı Səlbidür anay,

Qırat vurub sınib dizi.

Dedi: –Koroğlu, mən səni kamilən tanudum. Sən Roşən Əli xan Xacə Mirzənin oğlu və nəsəbi⁸ Səlbi xanum Qeyseri Rumin qızı və əmisi adı Şəban xan. Qırat vurub nənəsün dizi çatılıub».

Belə faktların sayını artırmaq olar. Variantlarda Ərəb Reyhanın, Mustafa bəyin də tərcümeyi-hallarına, Koroğlu və Eyvazla qohumluqlarına diqqət yetirilir. Bu faktları nəzərdən keçirdikdə Koroğlu adıyla məşhurlaşan Rövşənin sadə bir ilxiçi oğlu deyil, əsilzadə bir nəslin-Əli xan Xacə Mirzənin və Qeyser-i Rumun qızı Səlibi xanımın övladı olduğu aşkara çıxır.

Dastançılıq ənənələrimizdə qəhrəmanlar sadə xalqdan deyil, əsilzadələrdən seçilir. Qəhrəman hətta kasib bir ailənin övladı kimi təsvir edilsə də, sonda onun hansısa bir əsilzadədən olduğu, müxtəlif səbəblərdən kasib ailəyə düşdüyü təsvir edilir. Bu baxımdan Əli Kamali arxivindəki «Koroğlu» dastanının variantlarında qəhrəmanın əsilzadə kimi göstərilməsi təbii görünür.

Nəşrə hazırladığımız variantda sinfi mübarizə özünü göstərmir. Koroğlunun dostları arasında xanlar, paşalar, tacirlər də var, kasib-kusub da. Yəni Koroğlu bir orta əsr cəngavəridir. İnsanlara sifi munasibətə görə deyil, şəxsi münasibətə görə qiymət verir. Hətta Koroğlunun qorxusundan Çənlibeldən qaçmış Aşıq Cününü geri qaytaranda Türkmenbaşı ərkələ ona deyir: “Əgər sənə çəb baxa(yəni Koroğlu-Ə.S.) gözdərin çıxardaram. Və bəd Koroğlu heç vədə mənsiz Çamlibeldə dura bilməz”.

Onun Əli Kamali arxivində ciddi araştırma aparmağa imkanımız olmayıb. Ola bilsin ki, orada başqa mətnlər də vardır. Aşıqın söylədiyi «Koroğlunun durna səfərinin payama çatır» goldakı bir gəraylıda «Topu tūfənglər atuldu» misrası var. Bu da Koroğlunun tūfəng çıxdıqdan sonra meydandan çəkilməsi fikrilə uyğun gəlmir.

Əli Kamali arxivindən alınmış materialları çapa hazırlayarkən üç fəslə ayırdıq.

⁸ Nəsəb(f)-kökü

Birinci fəsildə Aşıq Əliəkbər Qurbaninin ləntə söylədiklərini olduğu kimi kağıza köçürməyə çalışdıq.

İkinci fəslə müxtəlif xətlə yazılmış əlyazmaları əski əlifbadan latin əlifbasına çəvrilmişləri daxil etdik. Bunlar ləhcələrdə yazılığından bir-birindən xeyli fərqlənirdi. Biz dialektoloji mətn hazırlamağı qarşımıza məqsəd qoymadığımızdan “Koroğlu” dastanının Təbriz nəşrini çapa hazırlamış E.Tofiq qızı onları ortaq bir məxrəcə gətirdi. Mətinşünaslıqla və dialektologiya ilə məşğul olanlar araşdırıcılar lazımlı gəlsə folklor institutunun arxivindən istifadə edə bilərlər.

Üçüncü fəslə Ə.Kamalinin rəhbərliyi ilə H.M. Güneylinin çap üçün hazırladığı iki qol əski əlifbadan latin əlifbasına çəvrilmiş mətni daxil etdik. Bu da müasir ədəbi dilimizə uyğun olduğundan elə bir izahlara ehtiyac olmadı.

Çalışmışıq ki, aşığın dastanı necə söylədiyi, mətnin necə yazıya alındığı və çapa necə hazırlanlığı haqqında təsəvvür yaradaq.

«Koroğlu» dastanının yeddi kasetə söylənmiş qollarını yazıya köçürərkən tanış olmayan ləhcəni anlamada çətinlik çəkdik. Ləntə bir neçə dəfə qulaq asdıqdan sonra söyləyicinin səs ahənginə alışdıq. Amma bəzi səsləri yazarkən problemlə rastlaştıq. Çünkü əlifbamızda bu səslərin işarələri yoxdu. Odur ki, səs əlifbamızda hansı hərfə daha yaxın səslənirdisə, o cür yazdıq.

Söyləyicinin özü də səsləri iki, bəzən üç şəkildə deyir. Məs: **məgər-məyər, ayax-ayaq, aql-əqil, cavannığ-cavannık-cavannıx, heç-heş, vilayət-vəlayət, Eyvaz-Evvəz-Ayvəz, duşmən-düşman, üç-üs, heç-heş** və s. Söz sonunda səs düşür. Məs: gəl əvəzinə gə, dükandan əvəzinə dükanda və s. deyir. Söz ortasında səs düşür. Məs: **şəhər** əvəzinə **şəər**, **kövşən** əvəzinə **köösən**, **gətirəm** əvəzinə **gərəm** və s. Söz arasında səs artır. Məs: **nərə** əvəzinə **nəhrə**.

Ümumiyyətlə, “Koroğlu” dastanının çapa hazırladığımız nüsxələrində Azərbaycan türkçəsinin doğu və güney dialektlərinə məxsus olan bu çox xüsusiyətlər özünü göstərməkdədir. Bu xüsusiyyətlər daha çox fonetik səviyyədə səs əvəzlənmələri ilə səciyyələnir. Məsələn:

u-i: Koroğlu, unutmuşdilar

ü-i: gülirəm, düşdi

i-u: sazuni, basub, qalasun, danuş, salub

i-ü: məclisün, sifarişün, versünnər

y-g: gənə, dimdigünnən, əgməz

L səsinin d-ya (doymazlar-doymazdar), d səsinin t-ya (ad-at), z səsinin s-ya (olmaz-olmas), ç səsinin ş-ya (açıdı-aşdı) çevrilməsi də xarakterikdir.

Dilimizdə xarakterik olan səs əvəzlənməsindən başqa diftonqlar da var. «Koroğlu»nu söyləyən də diftonqlardan- qovuşuq səsdən geniş istifadə edir. Mətni dialektoloji baxımdan deyil, folklorçular üçün hazırladığımızdan onları xüsusi işarələrlə vermədik. Söz sonunda n səsilə y səsinin qarışıığı kimi tələffüz edilən səsi y hərfilə verdik.

Bəzi sözlər isə bugünkü ədəbi dilimizdən fərqli olaraq orta yüzilliklərin ədəbi dilindəki kimi işlədir. Məs: **qaranlıq** əvəzinə **qaranquluq**, **otlayır** əvəzinə **otuşur**, **öpmək** əvəzinə **öpməlik**, **ikisi** əvəzinə **ikiləri**, **çalğıçı** əvəzinə **çalçı** və s. Onları da olduğu kimi saxladıq.

Aşıq Əliəkbər dastanı danışarkən ərəb sözlerini heç də fars sözlərindən az işlətmir.

Aşığın danışığı aydın başa düşülür. Lakin onun dediklərini olduğu kimi yazıya köçürüb oxuduqda anlaşılmazlıq yaranır. Mətnə xələl gətirməmək üçün aydınlıq gətirən əlavə söz və ifadələri [] işarəsi arasında verdik.

Mətni çapa hazırlayanda çatışmayan, aydın olmayan parçaları dəqiqləşdirmək üçün Aşıq Əliəkbərlə görüşdükdə onun bizə danışıqlarını və izahlarını { } işarəsi arasında verdik. Aşıq oxuyarkən mətni aydınlatmaq və ya musiqinin ritminə uyğun olaraq söylədiyi söz və ifadələr () işarəsi arasında yazdıq. Aşığın mövzudan kənara çıxıb izahlar verdiyi yerlərdə * işarəsi qoyaraq söylədiklərini səhifənin ətək yazısına keçirdik. Lentdəki mətnlərin başlanğıcında, içərisində və sonunda səs qırılıb fikir tamamlanmayan yerlərə üç nöqtə qoyduq.

Lentlər üzərində işimizi bitmiş hesab etdiyimizdən onları AMEA Folklor İnstitutunun arxivinə bağışladıq ki, lazım geləndə dil tarixçiləri, dialektoloqlar, etnoqraflar həmin materiallardan istifadə edə bilsinlər.

Mətn anlaşılı olsun deyə ərəb, fars sözlərinin və bəzi məhəlli sözlərin lügətini hazırladıq. Eyni sözlər təkrarlanması və hər səhifənin ətəyində çox yer tutmasın deyə sonunda sözlük verdik.

Bütün bunlar yəqin ki, araşdırıcılarımız üçün dastanı yenidən incələməyə şərait yaradacaqdır.

Dastanı nəşrə hazırlayarkən H.M. Güneylinin çapa hazırladığını Səkinə Qaybalıyeva, qalan əlyazmaları isə Lalə Cavanşir və Neda Nəcəfi əski əlifbadan latın əlifbasına çevirdilər. Yanlışlıqlara yol verilməsin deyə mətnlərin oxunuşunu H.M. Güneyli və Aqşin Ağkəmərli ilə yenidən yoxladıq. Lakin bu oxunuşlar və yoxlamalar da qane edici deyildi. AMEA Folklor İnstitutunun 2005-ci ildə çap etdiyi «Koroğlu» dastanını oxuyanda tərəddüd etməkdə haqlı olduğumuz təsdiqləndi. Mərhum araşdırıcı Dilarə Əliyevanın başladığı işi gənc mətnşünas Elnarə Tofiq qızı tamamlamışdır. Bu nəşri mükəmməl sayaraq nəşrə hazırladığımız mətni yoxlamaq üçün ona verdik. Elnarə xanım gərgin əməyi sayəsində çoxlu yanlışlıqları aradan qaldırdı. Biz də onun oxuyub düzəldiyi variantı əsas kimi qəbul edərək nəşrə verdik.

Dastanın çapa hazırlanmasında f.e.n. Əfzələddin Əsgərov yaxından iştirak etdi və oxuyaraq dəyərli məsləhətlər verdi. Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşı Elmira Fikrətqızına da bizə göstəriyi köməyə görə minnətdarlığımızı bildiririk.

Əli Şamil

15.09.2005

**Cap olundu: «Koroğlu» dastanının Əli Kamalı arxivindəki variantları, «Koroğlu» dastanı
(Əli Kamalı arxivindəki variantları), Bakı, 2009-cu il, səh.7-24.**